

ЕКОНОМІКА СУЧАСНОГО МИСТЕЦТВА

Юрій Туманов
мистець,
член Національної спілки
фотохудожників України,
м. Київ

Ми постійно чуємо, читаємо про «сучасне» мистецтво. Якщо запитати Інтернет про визначення сучасного мистецтва, отримаємо величезну кількість різноманітних формулювань. По мірі ознайомлення з предметом я прийшов до висновку, що «сучасне мистецтво» – категорія економічна, аж ніяк не художня. Нижче я спробую сформулювати термін «сучасне мистецтво», а також розповісти, чому в Україні (хвала Всевишньому!) воно не набуло такого розмаху, як за кордоном. Звертаю увагу, на те, що я не торкаюся мистецтва в традиційному розумінні цього терміну, тобто естетичного, емоційного. Безумовно, запропонована модель дуже, скажімо так, узагальнена, вона не враховує безліч впливаючих факторів і може бути уточненою і розвинутою.

Вихідні факти

Почнемо з конкретних фактів, що не підлягають сумніву. Перший факт. Коли я зацікавився сучасним мистецтвом і висловлював своє здивування, мене зупиняли очевидним фактом: всі шедеври, що я не сприймаю (полотна **Сая Твомблі**, **Ротко**, **Уорхола** та ін.) вже давно знаходяться в колекціях найбільших музеїв світу. Спочатку це було мені абсолютно незрозуміло, потім стало основним моїм доказом. Другий конкретний факт – робота **Сая Твомблі** з серії «Шкільна дошка» оцінена в 70,5 млн дол. США [1]. Для початку цих двох фактів нам буде достатньо ...

Про автора цього «славнозвісного» твору:

«Аж до середини 1980-х років про художника-емігранта критики і мистецтвознавці практично не згадували: точкою відліку тут послужив 1964 рік, коли Твомблі представив серію живописних робіт «Discourse on Commodus», яку арт-громадськість не сприйняла і визнала повним провалом. «Відкриття» Твомблі заново відбувалося досить довгим і складним шляхом: американські мистецтвознавці ідентифікували його, зокрема, як абстрактного експресіоніста, мінімаліста, концептуаліста, неодадаїста і неоекспресіоніста.

Наприкінці 1980-х художник знову опинився серед визнаних майстрів: в 1994 році відкрилася його персональна виставка в нью-йоркському МоМА. 90-і роки 20-го та перше десятиріччя 21-го вивели Твомблі в перші ряди досі діючих міжнародних метрів. **Ларрі Гагосян** відкрив філію своєї галереї в Римі саме експозицією Твомблі, підштовхнувши зростання цін на його твори в 2007 році, коли полотна, написані в 1960-1970-х роках, спокійно долали рубіж в \$2 млн. Сам Твомблі нечасто з'являвся на публіці і рідко пояснював значення своїх робіт, однак його творчість отримала визнання серед величезної кількості критиків і любителів мистецтва. Полотна Сая Твомблі неодноразово були серед топ-лотів на торгах аукціонних домів *Christie's* і *Sotheby's*» [2].

Легенди

На цих та подібних безперечних фактах ґрунтуються численні легенди, які в короткому викладі звучать приблизно так: «...жив якийсь художник, якого осяяла геніальна ідея, і він запропонував не менш геніальну концепцію. Твори, засновані на цій концепції, лягли в основу серії робіт, які були оцінені одними фахівцями, представлені в відомих галереях, розкручені іншими фахівцями і в підсумку придбані найбільшими музеями світу за скажені гроші...».

Якщо це – частина оглядової екскурсії, то на цьому легенда закінчується і слухачі переходять в наступний зал. На цьому також закінчуються численні статті, присвячені сучасному мистецтву. Якщо ж ці слова звучать на відкритті деяких курсів, тоді далі можна почути: «...на наших семінарах ми навчимо вас розвинути в собі здатність виробляти ще більш геніальні ідеї. Розтлумачимо, як вийти на контакти з потрібними галереями, кураторами, мистецтвознавцями. І ви станете не менш відомими і багатими...».

За прикладами далеко ходити не треба. На моїй пам'яті відомий український фотограф **Роман Пятковка** успішно організовував такі курси з ціною близько 150 у.о. з особи. На них з десяток слухачів отримували десяток лекцій і ліпила твори для підсумкової виставки. Сьогодні досить успішно подібні послуги пропонує київська Школа сучасного мистецтва. Напевне, є й інші подібні курси.

Характерною рисою подібних казок є виділення ролі автора. Він створив, придумав, розгорнув і т. д. І йому лише допомогли куратори, власники галерей, журналісти та інший обслуговуючий персонал, а колекціонери щедро оплатили його творчість.

Приклад подібної казки – «Джефф Кунс – найдорожчий американський художник про гроші та кар'єри» [10]. Про це ж, але більш критично в статті [3].

Думка фахівців

Однак подібні легенди викликають лише посмішку і здивування, коли знайомишся з думками інших компетентних фахівців в області економіки мистецтва. Для зацікавлених рекомендую [4, 5]. Ситуацію наглядно ілюструє схема, викладена відомим українським фотографом і великим фахівцем в області сучасної фотографії **В.І. Марущенком**. Він запевняв мене, що це – типова схема «сублімації» творів мистецтва.

Виглядає вона так:

До якогось художника в майстерню приходять бізнесмен-колекціонер і цікавиться, скільки буде коштувати написати картину з діагоналлю близько 1,5 метра. Художник – не дурень, називає суму в 1000 євро... Бізнесмен заявляє, що згоден заплатити 2500, але за умови, що картина повинна бути готова до конкретної дати і буде придбана у художника через аукціонний дім за суму (на папері) 150 000 євро. Звичайно ж, художник зобов'язаний не розголошувати про подробиці угоди. У призначений час картина проходить через аукціонний дім. Художник отримує свої жадані 2500, аукціонний дім – 22 500 (все ж таки 15 % від угоди), а бізнесмен стає щасливим володарем шедевра з документом, що підтверджує його художню і комерційну цінність в 150 000 євро. Через деякий час бізнесмен приходять у солідний німецький банк з проханням надати кредит в 100 000 євро на розвиток його бізнесу... Банк, природно, цікавиться гарантіями. Йому пред'являється документ на картину, що засвідчує її високу цінність, а сам твір з цього моменту стає запорукою повернення кредиту. Самі розумієте, що через деякий час бізнесмен приходять до банку, лає долю, невдалі комерційні плани і підтверджує, що заставне майно стає надбанням банку. Завіса...

Це в короткому викладі. У більш поширених варіантах ще присутні супутні особи – куратори виставок, власники галерей, мистецтвознавці, журналісти і т. ін., які беруть участь у «розкрутці» потрібного для бізнесу автора або творів. Слід зазначити істотні моменти наведеної вище операції:

- абсолютно не важливо – що, в якій техніці та з якою якістю було зображено на полотні;
- головним є бізнесмен-колекціонер, який організував схему, аж ніяк не автор;
- допоміжні служби (галереї, куратори, преса) обслуговують лише бізнесмена;
- прибуток підприємця тим вищий, чим менше грошей отримує автор роботи;
- художник знаходиться внизу «харчового ланцюжка», йому дістаються лише крихти.

Зрозуміло, чому саме «сучасне мистецтво» набуло такої широкої популярності. Адже якщо художник створює шедеври, що дійсно мають художню цінність, то він і виставить за них відповідну ціну. А «твір», що є художнім твором лише тому, що його так назвав автор, можна оплатити символічно. У цьому сенсі показовою є характеристика творчості **Енді Уорхола**, дана американським критиком **Робертом Хьюзом**: «Він був одним з найбезглуздіших людей, яких я знав ... Тому, що йому не було чого сказати... Навіть його роботи здаються штучними і одноманітними...» [5, 43:30].

Отже, підводимо баланс: художник – 2500, аукціонний дім – 22 500, бізнесмен в результаті – 75 000... Запитання: хто оплатив банкет?

Відразу попереджаю, якщо ви збираєтеся припустити, що все це за рахунок банку, то нагадую, що банк німецький (там розумні люди), а схема досить типова... Відповідь я отримав не від Віктора Маруценка, а з рідкісних публікацій, присвячених сучасному мистецтву, де просковзнула відповідь на це запитання.

Джерело фінансування подібних операцій прямо або опосередковано закладене в т. зв. «Законі про меценатство». У різних країнах Заходу, що загниває, його називають по-різному, але його сутність одна – меценат, який здійснив пожертвування в галузі мистецтва (напр., подарував музею твір) тим самим зменшує на цю суму свій прибуток і отримує відповідну компенсацію у вигляді зменшення податків. Зокрема про це пише український художник **Сергій Поярков** у книзі «Бездоганна недосконалість» [6]: «Краще ми будемо, як і раніше, стабільно дарувати свої колекції музеям і списувати з податків гроші. Мій дід колись купив це ... за 1600 доларів. А я, подарувавши це музею, не заплачу податків на 1 200 000 дол. завдяки оцінкам експертів, ... кількість «подарунків» давно перевищила кількість реальних продажів...». Можна по-різному відноситися до суспільно-політичної діяльності Пояркова, але у бізнесі в галузі мистецтва він розбирається. Те ж саме йдеться у фільмі «Сучасне мистецтво – велика мильна бульбашка» **Бена Люїса** [8, 30:30]. Цікаве в цьому відношенні зауваження **Михайла Шемякіна** щодо закону про меценатство: «Я одного разу був присутній як спостерігач на засіданні Ради з питань культури при президенті. Путіну поставили запитання щодо закону про меценатство, і він відразу сказав: «Це ще один привід для крадіжок, тому це питання я знімаю з порядку денного...» [11].

Можна сказати, що твір «сучасного мистецтва» стає таким собі векселем, акцією, цінним папером, що підлягає оплаті з боку держави. І твори «сучасного мистецтва» створюються саме для того, щоб закінчити свій життєвий шлях (точніше сказати – «виробничий цикл») у державному музеї. Тому знаходження шедеврів **Ротко, Уорхола, Херста** та інших в колекціях найбільших світових музеїв мене вже не дивує, а навпаки, доводить життєздатність описаної вище схеми.

Відповідно, головним стає вже не автор, а організатор циклів «сублімації» творів чи авторів, який обирає відповідних для розкрутки авторів, організовує рекламні компанії, проводить торги, навіть не приховуючи штучності досягнутих цін на твори «мистецтва» [5, 41:30; 11; 15]. Щодо Закону про меценатство – це не мої вигадки, про це я дізнався.

Однак поміркувавши, я дійшов висновку, що і ця модель далека від реального стану справ.

Міркування

Справді, як може твір потрапити в музей? Я знаю два шляхи – купівля та дарування. Музей може придбати твір. На це у нього є річний бюджет, виділений державою, і, можливо, спонсорами. Крім цього, твір можна просто подарувати музею. Фінансові питання будуть закриті Законом про меценатство. Це не припущення, а факт. А припущення полягають у тому, що в музею є ліміт на купівлю. Він визначається його бюджетом. Його не перескочиш. А ось з подарунками начебто простіше. Приймай собі в дар, інше тебе не стосується. Оплата дару шляхом зменшення податков здійснюватиметься вже податковими органами.

Але... З огляду на те, що вартість дуже багатьох шедеврів сучасного мистецтва становить десятки мільйонів доларів США, нестримне бажання ошчасливити музеї може не витримати державний бюджет навіть дуже розвинених капіталістичних країн. Тому я вважаю цілком логічним припустити, що податкові органи змушені встановити музеям якийсь ліміт на подарунки. Ось тобі, припустимо, 300 000 000 дол. на рік і крутись в цих рамках. Логічно? І тут виникає зміна верховенства. Головним буде вже не бізнесмен-колекціонер (таких багато), а той, хто розподіляє ліміт, хто підписує рахунок на придбання або акт про отримання дару. Як то кажуть, «*вас багато, а я один...*». Знайома ситуація? Це до нього йдуть вклоняться, пропонуючи подарувати шедевр сучасного мистецтва і одночасно внести певну суму, наприклад, в фонд цього або іншого музею. А вже як розпорядитися цим фондом найкращим чином одержувач знає. І в моделі, описаній мені Віктором Маруценком, банк не прийняв би «шедевр» як заставу, якби не погодив заздалегідь цю операцію з музеєм. А бізнесмен від мистецтва не витрачався б на аукціонний дім, не обговоривши всіх питань з банком...

Продовжуючи теоретичні побудови, я припускаю, що керівництву музею часто зручніше мати свою вертикаль поставки шедеврів. «Своїх» авторів, колекціонерів та ін., що забезпечують безперерйну працю ланцюжка виготовлення, розкрутки (щоб не соромно було підписувати чеки), поставки витворів для вилучення з бюджету дзвінкої валюти. Наприклад, представник керівництва музею підшукує пару знайомих не дуже відомих художників, що створюють твори монументальні величини (щоб було зрозуміло, чому на них списуються пристойні суми). Надає експозиційну площу, дає вкрай позитивні відгуки і взагалі, популяризує... І потім, створивши ореол місцевих геніїв «сучасного мистецтва» купує їх творіння в музейні сховища за громадські кошти.

До речі, стає зрозуміло й вартість конкретних шедеврів у момент переходу у власність музею. Чому саме стільки-то млн дол. США за полотно? Ні більше, ні менше. Та тому, що саме така сума була виділена для конвертації. Під неї міг пройти інший твір. Це несуттєво. Але сума була б саме такою.

Виходячи з цієї моделі, я б сформулював термін «твір сучасного мистецтва» як твір, що не має естетичної цінності в традиційному розумінні і призначений для отримання громадських коштів. Це в найбільш вузькому, жорсткому розумінні. (Про більш широке тлумачення терміну мова піде далі.) Чому «громадських», а не тільки з державного бюджету? Теоретично можна припустити і близькі схеми, коли шедевр купується, наприклад, за гроші якогось банку і потім дарується музею навіть за відсутності Закону про меценатство. При цьому головне, що комісія, яка проголосувала за виділення коштів, розпоряджається не своїми грошима, а громадськими. Тобто грошима не приватного банку (власник може не схвалити), а, припустимо, державного або комерційного, але де комісія може собі це дозволити. Втім не обов'язково купувати твір. Громадські гроші можна пропустити через процедуру якогось заходу або інсталяції.

За прикладами також не треба ходити далеко. Кілька років тому в київському Мистецькому Арсеналі була представлена підсвічена зсередини інсталяція у вигляді художньо покладених колод [14]. Колоди були зі справж-

ньої карпатської оселі, яку викупили, акуратно розібрали, перевезли, склали, підсвітили... Людина, яку призначили автором, простежила, щоб поклали художньо. Природно, на купівлю хатини, розбирання, перевезення, монтаж, демонтаж і утилізацію були виписані реальні кошти. Автор також отримав свою частку... Кошти були освоєні.

«Ліві» твори

Ідемо далі. Вочевидь, не всі представлені на подіумах сучасного мистецтва шедеври потраплять у музеї. Куди віднести їх?

Тут я знову запропоную аналогію з акціями. Є акції, що офіційно зареєстровані на біржі і підлягають оплаті за курсом. Це відповідає творам, конвертація яких узгоджена з музеями. І всі бачать, що твори (наприклад, Херста) цінуються, переходять у власність музеїв. Вони офіційно визнані. Відповідно ними можна торгувати. Їх можна купувати, піднімати на них ціну, вигідно перепродавати. З таким розрахунком, щоб у результаті вони, за ідеєю, залишилися в музеях...

Але не все так просто. Звісно, що до музеїв потрапить лише мала частина творів Херста. А решта – еквівалент «лівих» акцій, не забезпечених майном акціонерного товариства. Вони схожі на офіційні, але не підкріплені фінансами держбюджету. В'їдливі журналісти виявили близько 6 студій по всьому світі, в яких під ім'ям Херста 150 «асистентів» ліпили тисячі шедеврів. Зокрема, лише в галереї Білий Куб у прихованому від очей громадськості переліку значилися сотні його творів... [8, 38:30]. Втім, як зазначив якийсь великий фінансист (не пам'ятаю прізвища), навіть фальшиві гроші все ж таки виконують основну роль – оборот коштів. І подібні «ліві» твори також виконують одну з основних на даний час призначень творів мистецтва – обміну і накопичення фінансів. Втім, крім подібних «лівих» творів, випущених уповноваженими учасниками схем, наявні твори надсучасного мистецтва, на момент створення яких ніхто жодних гарантій про переведення до фондів музеїв не давав. Наприклад, робота *Джона Балдесарі* «Якість матеріалу» (полотно, акрил, олія. 172x143 см), що створена в 1967 році. Вона 40 років тинялася салонами і відлежувалася у сховищах. Лише у 2007 році вершитель її долі прийшли згоди щодо її оцінки в 3,9 млн дол. [9]. Звичайно, можна припустити, що роботі пощасло, і вона нарешті знайшла спокій у сховищі якогось музею. Але на момент підготовки цієї публікації у мене подібної інформації ще не було. Загалом, можна запропонувати більш широке визначення поняття «твір сучасного мистецтва». Це – твір, що не має естетичної цінності в традиційному розумінні і призначений для того, щоб на ньому робити гроші.

До речі, виникає і філософське запитання – чи має суспільство фінансувати, годувати авторів творів, які суспільству байдужі? Можливо, зараз вони знаходяться у творчому пошуку. Припустимо. Тоді може почекати, коли вони щось знайдуть? Адже можна шукати безкінечно. Інакше буде жалісна сценка зі студентського життя: «А я вчив!»...

Додамо шкалу «добро/зло»

Погляньмо на «сучасне мистецтво» з іншого боку. З точки зору прихильників «сучасного мистецтва», головне в творі – новизна, щоб була нова ідея, концепція, матеріал... Причому твором може бути все, що створено людиною – картина, фізкультурний парад, купка чогось

непотрібного, що закрито в банку і т. ін. Добре про це говориться в капітальній праці *Бориса Гройса* «О новом. Опыт экономики культуры» (2015, [13]). Неважко показати, що подібний однобічний підхід неминуче призведе до абсурду. Самі подивіться: ступінь новітності кожного твору умовно можна відобразити на якійсь лінійній шкалі у вигляді крапки. Якісь безталанні твори будуть відображені десь біля початку шкали, у точці «0». Інші, видатні своєю новизною і оригінальністю, – дуже далеко.

Розглянемо такий перформанс як вибух атомної бомби над Хіросімою. Такого ще не було, ефект приголомшливий. З точки зору новизни і враження він повинен бути на видатній позиції. Однак чи достатньо одного цього критерію «новизна», щоб оцінити цей «твір»? Думаю, що ні. Як на мене, не завадило б додати незалежну, перпендикулярну вісь «завдана шкода / створене благо» і оцінювати твори вже в площині, що лежить між цими осями. І автомобільну пробку, що виникла через барикаду з бочок для нафтопродуктів на вузькій вулиці в Парижі, як твір «сучасного мистецтва», також треба відобразити точною на площині в координатах «новизна»/«шкода-користь» (Робота *Христо Явашева* «Залізна завіса» («Iron Curtain», 1962 р. [12]). І «Фонтан» *Марселя Дюшана*, і роботи художників традиційного, естетичного напрямку в мистецтві також можна відобразити на цій площині... Кожен твір отримує свою точку в координатах «новизна/шкода-користь». При цьому з'ясується, що більшість творів «сучасного мистецтва» буде розташована десь біля позначки «0» або потрапить в негативну напівплощину по осі «завдана шкода/створене благо». Як сказав поет? «Користі з нього, втім, як від козла молока». Твори ж традиційного, естетичного напрямку будуть на позитивній півосі «завдана шкода / створене благо». Природно, далі або ближче до позначки «0» в залежності від кваліфікації та натхнення автора. І створене ними благо буде визначатися естетикою цих творів.

Припустимо, що у мене появилася можливість придбати саме цю роботу Сая Твомблі з серії «Шкільна дошка». Що я буду з нею робити? Будь-який товар, як учить нас політекономія, має комерційну вартість і споживчу цінність. Хліб можна з'їсти, молотком забити цвях, а картиною прикрасити свій побут. А що робити з цим шедевром Твомблі? Його споживча цінність дорівнює нулю. Його можна придбати лише з метою вкладення коштів. Тому я й дотримуюся думки, що «сучасне мистецтво» – категорія економічна, і аж ніяк не художня. Користь з таких творів одна – перекачування бюджетних коштів.

Українські реалії

Мені доводилося зустрічати молоді таланти, які хотіли б займатися сучасним мистецтвом в Україні. У таких випадках згадувався сумний медичний анекдот: «Лікарю, я буду жити?... – А сенс?». Справді, візьмомо твори «сучасного мистецтва» у вузькому розумінні. З фінансуванням виключно з бюджету. Для цього треба мати можливість заходити до відповідних кабінетів. Але за умов сучасного мізерного фінансування їм не до широкого розмаху.

А кілька наявних наближених до цих кабінетів талантів забезпечать всі можливі варіанти. Можна брати в «широкому» розумінні, тобто створювати не дуже естетичні твори, але на яких можна було б робити гроші. Знову ж таки, відсутність закону про меценатство і обмежене фінансування музеїв виключає вільний ринок сучасного

мистецтва з місцевими Крісті і Сотсбі... Вкласти в такі твори кошти в Україні безперспективно. Лізти на Захід, де є закон про меценатство і широкий ринок сучасного мистецтва? Смішно навіть думати. Там таких бажаючих, «як гуталіну на гуталіновій фабриці». Це зажадає дуже великих витрат при нескінченно малих шансах. Чи можна займатися «сучасним мистецтвом» для себе, для душі? А чому ні? Якщо ти працевлаштований або маєш стійкий бізнес, чому б у вільний час не дати волю своєму захопленню? Наприклад, я із задоволенням займаюся художньою фотографією, що не приносить мені жодної комерційної віддачі. Тут кожен вирішує для себе сам ...

Отже, виходячи із вищесказаного, я заперечував би проти прийняття в Україні Закону про меценатство, такого як на Заході. І цієї думки дотримуються і більш компетентні, ніж я, особи [7]. Боюся, що за нинішнього розмаху корупції бюджет України цього не витримає.

Логічне запитання: а куди віднести предмети, оголошені автором твором мистецтва, але які не належать ні до традиційного, естетичного мистецтва, ні до «сучасного», що призначене для перекачування грошей з бюджету? А нікуди... Вони являють собою НІЩО. Вони не приносять користі як з естетичної, так і з економічної точки зору. На жаль.

Нарешті, підсумовуючи, я прийшов до висновку, що ключовим елементом «сучасного мистецтва» є аж ніяк не автор і навіть не колекціонер-бізнесмен, а той, хто виділяє на «сучасне мистецтво» бюджетні гроші;

- економічною основою «сучасного мистецтва» є бюджетне фінансування, зокрема через Закони про меценатство;
- прийняття в Україні Закону про меценатство у тому вигляді, в якому він існує на Заході, неприпустимо;
- займатися «сучасним мистецтвом» в Україні безглуздо.

P.S. Мені робили зауваження відносно того, що я беруся міркувати про сучасне мистецтво, не знаючи досконало його досягнень, течій, його філософії, видатних авторів. Змушений засмутити опонентів – і не маю наміру в це заглиблюватися. Як в анекдоті: «У нас з Жаном невеликі розбіжності щодо весілля. Я хочу вінчатися в блакитній сукні, а він взагалі не хоче одружуватися». Спробую наочно пояснити, чому.

Ми бачимо навколишній світ. Земля, моря, гори, травичка, тваринки, люди... Звідки з'явився цей світ і який він?

Є логічна модель: Всевишній створив землю, небо, суходіл, воду... А також всіх живих істот. Земля пласка. Над нею прозорі сфери з яскравими точками – зорями. Там же Сонце і Місяць. У цій моделі, крім Творця, також є архангели, просто ангели, демони. Ще святі угодники, видатні проповідники і пов'язані з ними легенди, міфи, казки.

Є інша модель. Хмара пилу і газів сконденсувалася і виникли Сонце, планети і їхні супутники. На планеті Земля виникли моря і гори. Там розвивається життя. Теорія не менш струнка, але без міфології. Вона мені більш до вподоби, ніж перша.

Також ми бачимо твори «сучасного мистецтва». Їх наявність у музеях і вартість в десятки мільйонів доларів можна пояснити геніальністю авторів, далекоглядністю колекціонерів, професіоналізмом співробітників музеїв. І можна довго про це розповідати казки і легенди. Те ж саме можна пояснити, виходячи з іншої моделі: щось таке, що само собою нікому не потрібне, оголошується художнім шедевром. Відпрацьованими процедурами його вартість роздувається до безглузких розмірів, після чого це щось переміщується до музею, а причетні до такої операції особи отримують комерційні вигоди. І ніякої міфології... Як на мене, друга модель більш логічна. Тим більше, що вона заснована на думках компетентних спеціалістів, точка зору яких мені зрозуміла.

Я виклав мою суб'єктивну точку зору. Кожен має право на свою власну думку і вірити в що завгодно... Хоча би в те, що Сай Твомблі – геніальний художник, або в те, що Земля пласка... ■

Література

1. Картина Сая Твомблі продана на аукціоні за рекордну суму 70,5 мільйона доларів https://zn.ua/CULTURE/kartina-saya-tvombli-prodana-na-aukcione-za-rekordnyu-summu-70-5-millionov-dollarov-195191_.html.
2. <https://art-links.livejournal.com/2078280.html>.
3. Пинчук: современное искусство – это развод. Ч.1. <https://www.obozrevatel.com/culture/pinchuk-sovremennoe-iskusstvo-eto-razvod.-ch.-1.htm>.
4. Про бізнес в світі мистецтва. <https://www.facebook.com/Michaelzuh/posts/2049108972057297>.
5. Прокляття Мони Лізи. Роберт Хьюз (фільм) - <https://w74.zona.plus/movies/proklyatie-mony-lizy>, для стислості можна дивитися з 42:10.
6. Сергій Поярков. Великі художники. Ч. 108. 2005. с. 3-7 см. <https://docplayer.ru/31003685-Sergey-poyarkov-r-1965.html>.
7. Закон про меценатство створить схеми для відмивання грошей, вважає бізнесмен. <https://news.liga.net/society/news/zakon-ometsena-tstve-sozdast-skhemu-dlya-otmyvaniya-deneg-schitaet-biznesmen>.
8. Сучасне мистецтво - великий мильний михур. <https://www.youtube.com/watch?v=LwW5izlA12s>
9. Як вигідно купити і продати картину? <https://www.ivankrutoyarov.com/2015/03/kak-vygodno-kupit-prodat-kartinu.html>
10. Джефф Кунс - найдорожчий американський художник про гроші і кап'єпи. <https://www.interior.ru/art/975-dzheff-kuns-samyj-dorogoj-amerikanskij-khudozhnik-o-dengakh-i-karere.html>.
11. Михаил Шемякин вскрывает язвы арт рынка. http://rupo.ru/m/3452/mihail_shemyakin_wsksrywaet_yazwy_art-rynka.html
12. Концептуальне мистецтво. <https://fashion.drugiegoroda.ru/6296-konceptualnoe-iskusstvo/>
13. <https://www.litmir.me/br/?b=596277&p=1>.
14. <https://www.facebook.com/photo?fbid=1838317742983598&set=pcb.1838321859649853>
15. Томпсон Дональд. Як продати за 12 мільйонів опудало акули. Центрполиграф, 2010 р.